

Retraduire el *Quixot* al català

per a qui? Cinc (o sis) traduccions «envellides» de naixença

Montserrat Bacardí

Publisher

Presses universitaires de Bordeaux

Electronic version

URL: <http://bulletinhispanique.revues.org/2722>

DOI: 10.4000/bulletinhispanique.2722

ISSN: 1775-3821

Printed version

Date of publication: 28 December 2013

Number of pages: 541-553

ISBN: 978-2-86781-908-7

ISSN: 0007-4640

Electronic reference

Montserrat Bacardí, « Retraduire el *Quixot* al català », *Bulletin hispanique* [Online], 115-2 | 2013, Online since 05 February 2017, connection on 23 February 2017. URL : <http://bulletinhispanique.revues.org/2722> ; DOI : 10.4000/bulletinhispanique.2722

Retraduir el *Quixot* al català: per a qui? Cinc (o sis) traduccions «envellides» de naixença¹

MONTSERRAT BACARDÍ
Universitat Autònoma de Barcelona

Cet article explore le concept de vieillissement des traductions à partir des cinq versions «complètes» de Don Quichotte, de Cervantes, en catalan, publiées entre 1882 et 2005. Les traductions sont celles d'Eduard Tàmaro, d'Antoni Bulbena, d'Ildefons Rullan, de Joaquim Civera et de Josep Maria Casasayas, ainsi que la traduction perdue de Francesc Martínez. Dès leur publication toutes ces traductions, pour une raison ou une autre, étaient déjà «anachroniques».

Mots-clés : Cervantes, Don Quichotte, traductions en catalan.

Este artículo explora el concepto del «envejecimiento» de las traducciones a partir de las cinco versiones «completas» del Quijote, de Cervantes, al catalán, publicadas entre 1882 y 2005, obra de Eduard Tàmaro, Antoni Bulbena, Ildefons Rullan, Joaquim Civera y Josep M. Casasayas, a las que hay que añadir la perdida de Francesc Martínez. Por una razón u otra, en el mismo momento de aparecer todas resultaban «anacrónicas».

Palabras claves: Cervantes, Quijote, traducciones al catalán.

This article explores the concept of the «ageing» of translations, by analysing five “full” translations of Cervantes’s Don Quixote into Catalan published between 1882 and 2005. The translations included were those by Eduard Tàmaro, Antoni Bulbena, Ildefons Rullan, Joaquim Civera and Josep Maria Casasayas, as well as Francesc Martínez’s lost translation. For one reason or another, all the translations were already «anachronistic» as soon as they were published.

Keywords: Cervantes, Don Quixote, Catalan translations.

---

1. Aquest article s'inscriu en el Grup d'Estudi de la Traducció Catalana Contemporània (GETCC), 2009, SGR 1294, reconegut i finançat per l'Agència de Gestió i Ajuts Universitaris de la Generalitat de Catalunya, i en el projecte «La traducció en el sistema literari català: exilio, gènero e ideologia (1939-2000)», amb el número de referència FFI2010-19851-C02-01, finançat pel Ministerio de Ciencia e Innovación.

Que el *Quixot* és una de les obres més traduïdes a totes les llengües i en tots els temps és una cosa prou sabuda, gairebé un tòpic. Més d'hora o més tard, pràcticament no existeix cap idioma culte que no hagi tingut la temptació de fer-se'l seu, d'escriure'l de nou amb els recursos propis. S'ha considerat una mena de prova de la validesa del mitjà expressiu importador: si podia donar forma a un cúmul de bel·leses tan extraordinari, significava que era apte per a qualsevol ús. La traducció de la novel·la de Cervantes, com la de la Bíblia, l'*Odissea*, la *Divina Comèdia* i no gaires llibres més, ha actuat de pedra de toc per a la «legitimització» de moltes llengües, dialectes i parles.

També per al català. Si més no, inicialment, quan van sorgir els primers trasllats, amb un retard considerable respecte de la publicació dels dos llibres castellans, el 1605 i el 1615. Aleshores, en encetar el segle XVII, la llengua catalana ja feia temps que havia perdut l'antiga esplendor emparada pel poder polític i era reservada, bàsicament, a múltiples formes de literatura popular, tant de caràcter delectable com instructiu. En aquest context, resultava gairebé inconcebible el transvasament d'una obra extensa i complexa d'una llengua dominant a una llengua dominada. De fet, no en va aparèixer cap, de traducció del *Quixot*, fins que no van canviar algunes circumstàncies polítiques, socials i culturals i, a la segona meitat del segle XIX, va consolidar-se el fenomen que s'ha anomenat Renaixença. Abans, la llengua d'arribada no gaudia de prou reconeixement. I, en realitat, en aquell moment tampoc, però es maldava per assolir-lo, justament, per mitjà de la traducció d'un clàssic excels. Un clàssic que s'ajustava als patrons culturals i literaris que proposaven alguns intel·lectuals destacats de l'època, imbuïts d'un hispanisme inveterat.

Així s'explica que en tan sols 23 anys sortissin a llum tres versions catalanes de la novel·la: el 1882, el 1891 i el 1905. Després van haver de transcórrer més de sis dècades perquè se'n publicqués una de nova, el 1969. La darrera data del 2005. Entremig, cal consignar-ne una de perduda, començada el 1906 i acabada alguns anys després. En resum, podem comptar cinc traduccions «completes» editades, més una d'extraviada, en 120 anys, cosa que significa, de mitjana, una traducció cada vint anys (si fa no fa, el que se sol considerar una generació), per bé que, com acabem de veure, el repartiment en el temps és molt desigual.

Les tres primeres van néixer a recer de la coneguda «mania cervàntica» (ja detectada per Francesc Carreras Candi el 1895)² que aleshores vivia el país i, especialment, Barcelona: societats cíviqües i literàries, publicacions de tota mena, col·leccions particulars imponents... Fent un paral·lelisme oportú, «en la època finisecular decimonónica, a consecuencia de la larga sombra romántica, Shakespeare y Cervantes, fueron considerados emblemas nacionales»³. Emblemes britànic i espanyol, és clar. De manera que, per als intel·lectuals

2. Francesc Carreras y Candi, *Lo cervantisme á Barcelona*, Barcelona, Estampa «La Catalana» de J. Puigventós, 1895, p. 34.

3. Carme Riera, *El Quijote desde el nacionalismo catalán, en torno al Tercer Centenario*, Barcelona, Destino, 2005, p. 20.

catalans, que s'emmirallaven singularment en les lletres franceses i castelleses –o s'hi amidaven– «una traducció del *Quixot* al català, esdevenia nova necessitat»⁴.

Les tres primeres van presentar-se, en efecte, com una necessitat, diferent en cada cas. En termes absoluts, la primera de totes fou obra de l'historiador, periodista i advocat Eduard Tàmaro i Fabricias (Barcelona, 1845-1899). Redactor del diari *El Principado*, hi va sortir impresa la primera part de la novel·la en forma de fulletó i, després, va editar-se com a llibre⁵, mentre que la segona va romandre inèdita a causa del tancament del periòdic⁶. Tàmaro va obrir el foc a l'hora d'esgrimir arguments justificatius de la seva empresa, alguns dels quals van esdevenir veritables clixés. En sobresurten dos, repetits incansablement: d'una banda, l'admiració per l'obra original i el «deute» de la ciutat de Barcelona envers Cervantes per haver-hi emplaçat algunes de les aventures més significatives de la segona part; de l'altra, l'estima per la llengua d'arribada, pel català renaixent mancat de produccions genials. La vindicació que en feia Tàmaro destaca per la convicció i l'abrandament, i l'allunya dels paràmetres folklòrics a què sovint es reduïen aquestes mostres d'afecte:

...mes ella [la traducció], ab tot y sas imperfeccions, podrá tal vegada fer columbrar als més incréduls, la possibilitat de que al costat y sobre las mateixas y hermosíssimas planas, en que la llengua castellana, hábilment manejada, rumbaja sas galas més escollidas, la llengua dels Montaners, que no es sols la de las montanyas y homes de guerra, com alguns ab sobrada mala intencio han suposat, sinó que fou la dels palaus, dels estaments de Corts y de la gaya ciencia, puga competirhi, puix ha escampat ja per tot lo mon l'aroma de sas flors tan delicat com lo més exquisit, y tan independent com ho son las aurenetas.

Per aquest motiu va traduir el *Quixot*, per dignificar, exaltar i ennobrir la llengua pròpia, per atorgar-li un prestigi com a llengua de cultura que molts s'havien entestat a negar-li.

El segon trasllat, aparegut en tan sols nou anys de diferència, el 1891, anà a càrrec del gramàtic, bibliògraf, editor, prolífic traductor i cervantista contumaç Antoni Bulbena i Tusell (Barcelona, 1854 – la Garriga, 1946)⁷. Fou la seva primera traducció i, d'una manera o altra, a refer-la i a perfer-la, hi dedicà cinquanta anys⁸ i en publicà després versions abreujades⁹. Ras i curt, el *Quixot*

4. Francesch Carreras y Candi, *op. cit.*, p. 34.

5. Miguel de Cervantes Saavedra, *L'Ingeniós Hidalgo Don Quixot de la Mancha. Escrit per Miquel de Cervantes Saavedra y traduhit à la llengua catalana per D. Eduart Tàmaro, llicenciat en Jurisprudencia. Primera part*, Barcelona, Estampa de Cristófol Miró, 1882.

6. El manuscrit es conserva a la Biblioteca de Catalunya (ms. 1016).

7. Miquel de Cervantes Saavedra, *L'enginyós cavaller Don Quixòt de la Manxa. Compost per Miquel de Cervantes Saavedra. Traslladat à nostra llengua materna, y en algunes partides lliurement exposat per Antoni Bulbena y Tusell*, Barcelona, Tipografia de F. Altés, 1891, p. v.

8. Així ho testimonien nombrosos documents i manuscrits conservats a la Biblioteca de Catalunya.

9. En sobresurt la següent: Cervantes, *Don Quixot de la Manxa. Nova traducció abreujada á util del jovent*, Barcelona, Fidel Giró, 1894.

fou el llibre de la seva vida. Va decidir-se a traduir-lo al català, en primer lloc, per aquesta fascinació il·limitada. Amb tot, va afegir-s'hi una nova «necessitat», que va precipitar-ne l'execució: l'existència de la versió de Tàmaro, la qual van menar-lo a un enfocament de treball força distint:

...ninguna comparació ofereix aquell treball ab lo nostre: y axò, fins á cert punt, podia fer més excusable la nostra llibertat de judici. Puix que allí el traductor seguieix pas á pas tot catalanisant l'original de Cervantes, mentre que nosaltres may nos havem posat en lo cor de ferne una traducció minuciosa; ni tampoch nos passá may pel magí de umplir totalment un buyt que podria no veure's complert de molt temps; per tal que consideram quasi del tot impossible donar una solució perfeta en aquells punts intraduïbles que l'autor ab maravellosa expontaneitat escrigué, majorment si han d'ésser traslladats á una llengua ja de sí prou insegura¹⁰.

Amb aquestes paraules Bulbena s'arreglerava a les files dels defensors de la intraduïbilitat del *Quixot*, un altre tòpic de l'època que havia originat força bibliografia cervantina, i donava per fet que cap versió podia assolir uns valors comparables als de la novel·la original. Perquè admetia aquest fracàs inicial, s'havia permès que el seu trasllat fos «en algunes partides lliurement exposat»; la qual cosa es materialitzava en la reducció o la supressió d'algunes «digressions» o «incidents» i d'algunes «repeticions», com també en l'omissió de la novel·la intercalada del Curiós impertinent.

La tercera traducció contemporània, publicada en dos volums els anys 1905 i 1906, a redós de la clamorosa commemoració del tercer centenari, silenciava les dues anteriors. Més ben dit, el nou *Quixot* es presentava «traduït ara en mallorquí sa primera vegada»¹¹. L'autor d'aquesta versió «dialectal» i «dialectalitzant» era el prevere Ildefons Rullan i Declara (Palma, 1856-1911), el qual va elaborar diversos treballs gramaticals, com una «*Colecció políglota de refranes*» (1885) de Sancho Panza en mallorquí, llatí, italià, francès, anglès i alemany. El destinatari de la reescriptura de Rullan, donada a conèixer en alguns capítols a les pàgines del setmanari *El Felanigense*, era el «poble mallorquí», «fins i tot el que lletgint de correguda el castellà, no pot sentir el saborino de lo clasich», el qual «tendrà un llibre mes, afagit a la nostra bréu biblioteca, ahon podrá passar els seus òcis, apendre mallorquí, y ferse carreg de la millor novèla castellana»¹², segons que observava el censor eclesiàstic, Mateu Gelabert. El «mallorquí», fet i fet, era tingut per una llengua amb tots els ets i uts, diferent de la catalana. Defensor aferrissat de la «traduïbilitat» de la novel·la (de la literatura, en general), el torsimany s'acontentava a transmetre «sa impressió general que produeix en es qui l'entenen en castellá»¹³, per la qual cosa, com ha

10. Miquel de Cervantes Saavedra, *op. cit.*, p. VI.

11. Miquel de Cervantes Saavedra, *L'Enginyós Hidalgo Don Quixote de la Mancha. Compòst per Miquel de Cervantes Saavedra y traduït ara en mallorquí sa primera vegada per n'Ildefonso Rullan, Prevere. Llicenciat en Filosofia i Lletres*, Felanitx, Imprempta d'en Bartoméu Rèus, t. I, 1905; t. II, 1906.

12. *Ibid.*, t. II, p. 238.

13. *Ibid.*, t. I, p. VII.

remarcant Lluïsa Cotoner, «*Rullán añade, cambia, adapta o suprime, todo cuanto le parece necesario para lograr retener la atención de sus principales destinatarios: aldeanos y campesinos, que después de un duro día de trabajo, se reunían alrededor de los que sabían leer para escuchar rondalles*»¹⁴. Amb aquesta manera de fer i aquests pressupòsits tan singulars, tan «locals», no és estrany que considerés la seva traducció «sa primera».

És evident que l'existència de tres traduccions en poc més de dues dècades, d'aquestes tres traduccions en concret, no respon als arguments característics per a retraduir una obra: l'envelliment de la llengua, la necessitat d'actualització d'un clàssic, la demanda social, els encàrrecs editorials..., sinó, en paraules de Miquel Desclot, a «una necessitat personal de l'escriptor», a «una manera personal de l'escriptor de passar comptes amb el clàssic»¹⁵. Per això, els resultats són tan distints: del literalisme de Tàmaro a l'exposició lliure de Bulbena o la mallorquinització de Rullan; procediments que contravenen en part la famosa hipòtesi d'Antoine Berman (1990) segons la qual les primeres traduccions d'una obra tendeixen a ser més anostradores que les retraduccions: en el cas de Tàmaro és justament al contrari. Partint d'un declarat amor per la novel·la, cadascun va interpreta-la i va reescriure-la segons els seus punts de vista i interessos, força divergents, dos en qualitat de primers traductors (Tàmaro i Rullan) i un com a rèplica a la traducció anterior (Bulbena).

Pel que sabem, també era presentada com a primera traducció del *Quixot* la de l'escriptor i cervantista Francesc Martínez i Martínez (Altea, Marina Baixa, 1866-1946), començada el 1906¹⁶, avui definitivament perduda a causa d'una sèrie de lamentables vicissituds que el mateix traductor exposava el 1944:

*Años atrás publicó en este mismo periódico Las Provincias el primer capítulo de la traducción valenciana del Don Quijote, la que con paciencia y múltiple trabajo habíamos realizado durante largas veladas; pero esta versión a la lengua vernácula, terminada y puesta a máquina, nos fué sustraída, con la particularidad de que la primera parte ocurrió en nuestro domicilio de Valencia, y la segunda en Casa Doñana, si bien esta última desaparición viene a resultar más rara, por ser aquel país de habla puramente castellana*¹⁷.

En efecte, se'n van publicar tres fragments entre 1933 i 1944: el primer, el capítol 1 de la primera part, a *Las Provincias* el 22 d'abril de 1933¹⁸; el segon, el capítol 52 de la segona part, al mateix diari el 16 d'abril del 1944¹⁹, i el cervantista Joan Sedó en va incloure l'episodi dels consells de don Quixot a

14. Luisa Cotoner Cerdó, «Los cervantistas mallorquines: apuntes sobre la recepción crítica y las traducciones del *Quijote* al mallorquín», *Anales Cervantinos*, n° 39, 2007, p. 189.

15. Miquel Desclot, «Retraduir els clàssics», *Quaderns. Revista de Traducció*, n° 15, 2008, p. 85 i 86.

16. Aquesta és la data que figura en la primera plana de l'esborrany manuscrit que se n'ha conservat. Agraïm a Lluís del Romero, besnét del traductor, que ens hagi facilitat una còpia del manuscrit.

17. Frances Martínez Martínez, «El 328 aniversario de la muerte de Cervantes», *Las Provincias*, 16 abril 1944, p. 8.

18. «Una versión del *Quijote* en valenciano», *Las Provincias*, 22 abril 1933, p. 13-14.

19. Frances Martínez Martínez, *op. cit.*, p. 8-9.

Sanxo en una obra de 1941²⁰. El treball devia ser conegut en alguns cercles intel·lectuals catalans, atès que havia rebut alguna oferta d'edició des de Barcelona, que no va reeixir per diferències lingüístiques: «*Francisco Martínez antes de tener que eliminar lo de "posat en valenciana prosa", como deseaba hacer constar en la portada de su traducción, prefirió denegar tan generosa oferta y que la versión valenciana del Quijote permaneciera inédita.*»²¹ En la nota introductòria de *Las Provincias* del 1944, Martínez excusava, en l'Espanya franquista més recalitrant, el seu «atreuiment»: tenint en compte que l'obra de Cervantes podia llegir-se «*en todas las europeas y numerosas asiáticas*», cridava l'atenció sobre el fet que havia estat reescrit en dues variants dialectals del català i encara no en valencià: «*En cuanto a la traducción valenciana, diremos que es la única de las no publicadas en las lenguas levantinas de España, y mucho celebraríamos que algún día apareciesen versiones completas del Quijote en todos los dialectos españoles.*»²² Així doncs, el traductor de nou havia traduït la novel·la per primera vegada, ignorant –si més no conceptualment– les tres versions precedents.

Les dècades ulteriors, d'autèntic desplegament i consolidació del moviment «renaixentista», de guerra i de dictadura, no van ser gaire propícies per a una nova traducció del clàssic castellà. Més de seixanta anys s'escolen entre la darrera publicada, la de Rullan i la següent, del 1969²³, ja a les acaballes del franquisme. Fou l'obra pòstuma del periodista i gramàtic Joaquim Civera i Sormaní (Barcelona, 1886-1967), a la qual destinà els llargs anys de silenci de la postguerra. Qui havia estat redactor de *Catalunya Social* i *El Matí*, novel·lista, comediògraf i autor d'un *Nou diccionari català-castellà* i un *Nou diccionari castellà-català*, passada la guerra només va publicar aquesta traducció (fora d'alguna altra d'esparsa al castellà). Era presentada, novament, com la primera de la novel·la, o, si més no, com una «restitució», per tal com considerava l'anterior més difosa, la de Bulbena, il·legible: «*va aparèixer en una època que encara no havia estat depurada la nostra llengua i era farcida de castellanismes.*»²⁴ Abans, però, Civera havia hagut d'afrontar una altra qüestió essencial, que només d'esquiltlentes s'havien plantejat els traductors anteriors: calia traduir, a la dècada dels seixanta del segle xx, el *Quixot* el català, si qualsevol lector podia capir l'obra original si fa no fa com ho podia fer un lector castellà? Els arguments a favor del sí fressaven camins més aviat folklòrics: «¿Per què, doncs, hem tingut la gosadia de fer parlar Don Quixot en la nostra llengua pairal?

20. Francisco Martínez y Martínez, «Dels consells que va donar Don Quixòt a Sanxo Pança abans de que anara a governar la Insula, ab altres còses de gran consideració», dins Juan Sedó Peris-Mencheta, *Cervantes: De los primeros consejos que dió Don Quijote a Sancho antes que fuese a gobernar la Insula* (Don Quijote, II, 42), Barcelona, Imprenta-Escuela de la Casa Provincial de Caridad, 1941, t. II, p. 10-12.

21. Carmelina Sánchez-Cutillas, *Francisco Martínez y Martínez. Un humanista alteano (1866-1946)*, Alicante, Publicaciones de la Caja de Ahorros Provincial de la Ecma. Diputación de Alicante, 1974, p. 94.

22. Frances Martínez Martínez, *op. cit.*, p. 8.

23. Miguel de Cervantes Saavedra, *Don Quixot de la Manxa*, Barcelona, Tarraco, 1969.

24. *Ibid.*, p. 1.

Perquè hem volgut retre homenatge a l'escriptor insigne que va dir coses belles de Catalunya i va lloar la llengua catalana. Si Don Quixot ha estat traduït a totes les llengües cultes, calia que ho fos també a la llengua que és l'instrument d'expressió del nostre poble.»²⁵ A diferència dels intèrprets del tombant de segle, empesos per la pruija d'impulsar el català com a llengua literària, Civera adoptava una actitud més cauta i temerosa: l'anomenava «llengua pairal» i, per oposició a les «llengües cultes», «l'instrument d'expressió del nostre poble». Potser no es podia somniar gran cosa més, després de trenta anys de persecució del català... Altrament, manifestava una coherència resolta en l'exposició del mètode de traducció, tant pel que fa al grau d'equivalència com al model de llengua:

No hem fet una traducció literal, sinó que hem intentat produir la sensació –que no creiem haver aconseguit– que l'obra ha estat escrita en llengua catalana. Hem procurat que el castellà no tingués cap ressonància en la traducció. El llenguatge és modern, tal com ho seria si Cervantes l'hagués escrit en els nostres temps. Si haguéssim emprat un llenguatge arcaic, la seva lectura no hauria estat plaent, i la traducció hauria tingut un regust de vellúria²⁶.

No obstant aquesta declaració de principis, Civera normalment seguia de molt a prop l'original, forçant de vegades la naturalitat de la llengua d'arribada, com ho havien fet de manera més explícita Tàmaro i Martínez.

Finalment, el 2005 va sortir a llum la darrera traducció completa del *Quixot*, en la commemoració del quart centenari de la publicació de la primera part. Va convertir-se, també, en una traducció pòstuma, en la qual l'advocat i cervantista Josep M. Casasayas i Truyols (Palma, 1927-2004) havia treballat més de trenta anys. El llibre encara va poder ser «copiat, compost i maquetat personalment pel traductor/comentador»²⁷. Com en el cas dels altres torsimanys, la comesa havia estat guiada per dues afeccions poderoses: «La immensa admiració que sent per l'obra de Cervantes i la incommensurable admiració que tenc al nostre tresor cultural, representat en primer terme per la llengo.»²⁸ La traducció anava precedida d'un volum preliminar que aborda diversos assumptes: entre d'altres, una valoració succinta de les traduccions catalanes publicades en forma de llibre i una exhaustiva presentació de la seva pròpia versió. De les traduccions anteriors, només n'eximia la de Rullan, la qual «m'ha orientat en moltes, moltíssimes d'ocasions», si bé era farcida d'«esguerros», «imperfeccions», «buits o obllits»²⁹. Mostrava la seva com «la primera que conté el text castellà íntegre vertit en la nostra llengo»³⁰: la taxa, el testimoni de les errates, el privilegi del rei..., fins i

25. *Ibid.*

26. *Ibid.*, p. 5.

27. Miguel de Cervantes Saavedra, *L'enginyós cavaller Don Quixot de la Manxa. Traducció integral, amb explicacions i comentaris per Josep Mª Casasayas Truyols*, Palma, el traductor, 2005, t. O, p. 4.

28. *Ibid.*

29. *Ibid.*, p. 64.

30. *Ibid.*, p. 63.

tot els mots de la coberta de l'edició prínceps, tot era transvasat, fent gala d'un «retorn» al veritable original. Tot era reescrit «en la nostra parla quotidiana»³¹, «amb especial esment d'apartar-me dels altres parlars Catalans no propis de ca nostra»³², i «pensant en els lectors de les Balears/Pitiüses, majoritàriament de Mallorca»³³. L'anhel de desenvolupar al màxim les potencialitats del dialecte insular va dur-lo a distingir i a emprar variants diatòpiques, diastràtiques, diacròniques, diafàsiques..., a més del llenguatge «literari» tradicional. Casasayas també detallava prolixament els punts gramaticals en què se separava de la normativa, nombrosos i substancials.

Un dels aspectes més sobresortints d'aquesta traducció, que la distingeix de totes les altres, és la profusió de notes a peu de pàgina, en les quals es fa palesa l'erudició de l'interpret. Per això, sobta que la tingués per una edició «divulgadora entre la gent del meu poble»³⁴, si fa no fa com Rullan pretenia que fos llegida la seva. Casasayas hi havia abocat massa ciència per a permetre fer-ne una lectura «ingènua», com la que anhelava d'una manera idíl·lica: «mitja dotzena de païsans meus fent al·larer entorn d'una foganya [...] passen una vetlada agradable llegint el meu insular de la present traducció.»³⁵ I com Rullan, el principal afany del traductor havia estat més la creació d'un text proper i a l'abast del públic circumdant que no pas la fidelitat estricta al text d'origen. En definitiva i simplificant, es tractava d'una mena de refosa, d'esmena i d'actualització de la versió del seu predecessor, Ildelfons Rullan, l'únic glossador fins aleshores del *Quixot* al «mallorquí».

De tota manera, si Rullan podia pressuposar alguna «utilitat» per a la seva transposició, per al «poble» que «no pot sentir el saborino de lo clasich», Casasayas, que sembla que enyorava els receptors candorosos d'un segle enrere, era perfectament conscient que la seva labor era innecessària, que la pregunta «¿calia una traducció com aquesta, del *Quixot* a l'insular?» podia qualificar-se d'«una pregunta estúpida» i que, tal vegada, l'empresa no era més que una «imprudència meva»³⁶. Les respostes, doncs, han de situar-se en l'esfera personal: «la necessitat estava dins mi mateix»³⁷ i, a més, «rellamps! Hi he passat tant de gust»³⁸; al cap i a la fi, «tampoc no tenia necessitat Cervantes d'escriure el *Quixot*»³⁹.

La franquesa de Josep M. Casasayas ens il·lumina sobre les raons de fons d'aquesta mitja dotzena d'esforçats traductors del *Quixot*: la més poderosa, una «necessitat personal». Una necessitat que va haver d'imposar-se a esculls i entrebancs de caire divers: la complexitat i la llargària de l'original, la feble

31. *Ibid.*, p. 4.

32. *Ibid.*, p. 64.

33. *Ibid.*

34. *Ibid.*, p. 91.

35. *Ibid.*, p. 8.

36. *Ibid.*, p. 93.

37. *Ibid.*, p. 5.

38. *Ibid.*, p. 93-94.

39. *Ibid.*, p. 5.

estandardització de la llengua d'arribada, la falta de demanda social, les dificultats de publicació, l'escassa incidència entre el públic...

Hem retingut fins ara una dada rellevant que Casasayas ens proporciona: del seu *Quixot*, se'n va fer una tirada de 400 exemplars, «a costa del traductor». Si reculem en el temps, només dotze anys després que aparegués, Carreras Candi ja augurava que «tenint en consideració que los folletins dels diaris no acostumen á guardarse, [...] la modesta traducció d'en Tàmara, esdevindrà una de les edicions del *Quixot* més sollicitades dels col·leccionadors, puix ara resulta ja limitat lo nombre d'exemplars sencers que se'n conexen»⁴⁰. La traducció de Bulbena és sens dubte, de totes, la que ha tingut més repercussió, encara que, de la primera edició, se'n van imprimir 350 exemplars. Després fou reeditada sencera dues vegades: l'any 1930 a Barcelona, per Antoni López⁴¹, revisada pel mateix traductor i per algun corrector, i l'any 1936, a Sant Feliu de Guíxols, per Octavi Viader⁴², en una edició de luxe, més revisada encara i sense el nom del traductor, que no fou distribuïda fins al 1941⁴³. A propòsit del quart centenari, el 2005 tornà a sortir a llum íntegrament⁴⁴, amb una altra correcció. Pel que fa a la versió de Rullan, segons Miquel Bordoy i Cerdà, «esa edició del Quijote no se hizo popular sino en Felanitx y su comarca, gracias a las columnas del semanario local»⁴⁵; cinquanta anys després de la publicació, Bordoy reblava: «la obra completa es rarísima»⁴⁶, per la qual cosa «sus ejemplares solamente los poseen destacados bibliófilos y coleccionistas cervantinos»⁴⁷. La notícia de la traducció de Martínez a penes va traspasar l'esfera del cervantisme hispànic i ha quedat com una curiositat entre simpàtica i commovedora. A l'últim, no tenim dades, malauradament, de la difusió del *Quixot* de Civera (més enllà de l'experiència personal de descobrir-ne, una dècada enrere, unes bones piles en una cèntrica llibreria de vell de Barcelona que es venia a un preu irrisori).

40. Francesch Carreras y Candi, *op. cit.*, p. 37.

41. Cervantes, *L'enginyós cavaller Don Quixot de la Mancha*, Barcelona, Antoni López, [1930].

42. Miquel Cervantes Saavedra, *Primera part de l'enginyós cavaller Don Quixot de la Manxa. Segona part de l'enginyós cavaller Don Quixot de la Manxa*, Sant Feliu de Guíxols, Octavi Viader, 1936.

43. M. Josepa Gallofré recull la sol·licitud de Josep M. Viader de difondre la traducció del *Quixot*, la qual anava acompanyada d'aquest aclariment: «Rogando se tenga presente que este libro se acabó de imprimir en el año 1936, no habiendo sido puesto a la venta a causa de la dominación marxista.» El 9 de gener de 1940 va obtenir el permís, amb un tiratge de 540 exemplars (no del tot curt, tractant-se d'un llibre de bibliòfil), en un moment en què s'apercebia que «les resolucions filaven més prim, que s'actuava d'una forma més afinada i que s'havia accentuat la virulència de les línies mestres anteriors» de la censura franquista. Maria Josepa Gallofré i Virgili, *L'edició catalana i la censura franquista (1939-1951)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1991, p. 119.

44. M. de Cervantes, *L'enginyós cavaller Don Quixot de la Mancha*, Barcelona, Edicions 62, 2005.

45. Miguel Bordoy Cerdá, *La traducción mallorquina del Quijote*, Palma, «Panorama Balear», 55, 1956, p. 11.

46. *Ibid.*, p. 13.

47. Miguel Bordoy Cerdá, «Ildefonso Rullan traductor del Quijote al mallorquín», *Anales Cervantinos*, n° 2, 1952, p. 428.

Tot plegat ens duu a concloure que cap de les cinc (o sis) traduccions, de repercussió ben limitada, no ha romàs dins la tradició catalana com una traducció emblemàtica, ni tan sols rellevant; cap no s'ha vist empena a un procés de canonització del tipus de la (segona) *Odissea* de Riba o dels Molière d'Oliver. Un motiu de pes, segurament decisiu, que ha sortit ací i allà, s'hi suma: la manca d'unificació de la llengua d'arribada o l'ús d'un model no normatiu. Excepte Tàmaro i Civera, tots els traductors del *Quixot*, del català, en van fer un cavall de batalla i van apostar per uns preceptes propis sovint força argumentats, això sí, que dificulten enormement la difusió de la seva feina. Comprensiblement, Bulbena i Rullan, que van escriure abans de la reforma fabriana. Tanmateix, les seves posicions eren rígides, en el cas del primer, o no gaire curoses, en el cas del segon.

Antoni Bulbena va destacar-se com a detractor recalitrant de les normes ortogràfiques de Pompeu Fabra des del primer moment i mai no va transigir. En la traducció del *Quixot* de 1891, ja es mostrava partidari del que ell anomenava llengua «literària», una tendència culta (i, en bona part, desueta) que el situava als antípodes del «català que ara es parla». La seva pedrera era «lo tresor literari dels nostres autors antics»⁴⁸.

Rullan va encapçalar el segon volum de la traducció amb un breu prefaci, «Cuatre paraulas sobre ortografia». Es disculpava, primerament, per la que ell mateix havia emprat en la primera part («¿No te pareix qu'ha sortida un pòc desigual?») i atribuïa el desconcert a la falta d'una normativa unificada i d'una autoritat acadèmica amb un reconeixement ampli: «cada u tira per son vent y dins sa nòstra llengo i sa catalana hi reina aquesta llibertat.»⁴⁹ Així, de bon començament, avisava el lector que en el segon volum trobaria diferències respecte del primer, a pesar que «he seguit pòc mes ò menos sa manera corrent d'escriure»⁵⁰, i argumentava algunes decisions preses exhibint rigor acadèmic: «per guiarnos una mica, hem feta una comparació entre sas lléngos mallorquina, llatina, italiana y castellana.»⁵¹ Al final del segon volum, encara va afegir-hi una nota, en què es justificava de nou, sense encongiments, per les badades que se li havien esmunyit:

Maldement hajam fet lo possible per esménar sas eixidas a n'es folletí, es segú que n'han passadas molts per maya, perque sas condicions en que corretjiam sas pròvas no eran apropòsit per posarhi molt es ment. Esperam qu'el benvolgut lector tendrà paciència y ell mateix desferà lo malfet, y sobre tot li demanám que llevi d'es mitj a lo manco una tèrcera part de punts y comas que per ventura fan nòsa degut a que, sa préssa que teniam per mirar sas paraulas, mos feia passar en blanc es signes. Adéu⁵².

D'altra banda, ja hem vist que Francesc Martínez no va accedir a publicar la seva versió del *Quixot* perquè, tot mantenint els trets dialectals valencians,

48. Miquel de Cervantes Saavedra, *op. cit.*, p. VIII.

49. Miquel de Cervantes Saavedra, *op. cit.*, p. V.

50. *Ibid.*, p. VI.

51. *Ibid.*, p. VII.

52. *Ibid.*, [s.p.].

havia d'adequar-la a la normativa fabriana. I ja hem comentat també l'actitud irreductible de Josep M. Casasayas.

Així doncs, pel mateix model de llengua anacrònic o particular de què van servir-se, totes les traduccions del *Quixot*, llevat de la de Civera, ja van néixer envellides, caduques d'origen, destinades tan sols a unes petites minories de fanàtics de la novel·la o d'erudits irredemptes; rarament als lectors curiosos o «desocupats» que Cervantes pretenia atrapar. De fet, els traductors eren doctes cervantistes –Bulbena, Rullan, Martínez i Casasayas–, «renaixentistes» reessagats –Tàmaro, Bulbena, Rullan i Martínez– o «exiliats» en el propi país –Civera i Casasayas. Sigui com vulgui, cadascun no va tenir altre remei que reescriure en la llengua pròpia –per enaltir-la, malgrat tot– *El ingenioso hidalgo don Quijote de la Mancha*, gairebé sempre com si fos la primera vegada, en un procés de «restitució» tenaç i persistent, donant vida a Pierre Menard, el cèlebre personatge de Borges.

Bibliografia

- Bacardí Montserrat, «Traduir el *Quixot* al català: més enllà de la intel·ligibilitat», *Revista de Catalunya*, n° 165, setembre 2001, p. 70-78.
- «Antoni Bulbena i Tosell, traductor en guerra», dins Gibert, Miquel M. i Ortín, Marcel (ed.), *Gèneres i formes en la literatura d'entreguerres (1918-1939)*, Lleida, PUNCTUM & TRILCAT, 2005, p. 169-179.
- «Presentació», dins Cervantes, M. de, *Don Quixot de la Mancha*, traducció d'Antoni Bulbena i Tusell, Barcelona, Edicions 62, 2005, p. 7-10.
- «Les traduccions del *Quixot* al català», dins Riera, Carme i Serés, Guillermo (ed.), *Cervantes, el Quijote i Barcelona*, Barcelona, Centro para la Edición de los Clásicos Españoles, 2007, p. 29-36.
- Bacardí Montserrat i Estany Imma, «La mania cervàntica. Les traduccions del *Quixot* al català (1936-50?-1906)», *Quaderns. Revista de Traducció*, n° 3, 1999, p. 49-59.
- *El Quijot en català*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2006.
- Berman Antoine, «La retraduction comme espace de la traduction», *Palimpsestes*, n° 4, 1990, p. 1-7.
- Bordoy Cerdà Miguel, «Ildefonso Rullán, traductor del *Quijote* al mallorquí», *Anales Cervantinos*, n° 2, 1952, p. 427-430.
- *La traducción mallorquina del Quijote*, Palma, «Panorama Balear», 55, 1956.
- Bulbena i Tusell Antoni, *Recorts d'un barceloní octogenari*, Barcelona, Biblioteca de Catalunya, ms. 3.244.
- Carreras y Candi Francesch, *Lo cervantisme á Barcelona*, Barcelona, Estampa «La Catalana» de J. Puigventós, 1895.
- Close Anthony, *The Romantic Approach to Don Quixote. A critical history of the Romantic tradition in Quixote criticism*, Cambridge, Cambridge University Press, 1978.
- Cotner, Luisa i Riera, Carme, «La traducció mallorquina d'Ildefonso Rullán», dins Miquel de Cervantes Saavedra, *L'enginyós hidalgo Don Quixote de la Mancha*, Palma, Olañeta, 2005, p. XIII-XXXII.

- Cotoner Cerdó Luisa, «Una curiosa traducción del *Quijote* al mallorquín», dins Vega Cernuda, Miguel A. (ed.), *Qué Quijote leen los europeos*, Madrid, Instituto de Traductores / Universidad Complutense, 2006, p. 67-79.
- «El *Quijote* en mallorquín: la traducción integral de Josep Maria Casasayas», dins Riera, Carme i Serés, Guillermo (ed.), *Cervantes, el Quijote i Barcelona*, Barcelona, Centro para la Edición de los Clásicos Españoles, 2007, p. 75-89.
- «Los cervantistas mallorquines: apuntes sobre la recepción crítica y las traducciones del *Quijote* al mallorquín», *Anales Cervantinos*, n° 39, 2007, p. 173-192.
- Desclot Miquel, «Retraduir els clàssics», *Quaderns. Revista de Traducció*, n° 15, 2008, p. 83-86.
- Desmidt Isabelle, «(Re)translation Revisited», *Meta*, n° 54, 4, desembre 2009, p. 669-683.
- El Quijote. Biografía de un libro (1605-2005)*, Madrid, Biblioteca Nacional, 2005.
- Escobedo Joana (ed.), *El Quixot. Un heroi de paper, els papers d'un heroi*, Barcelona, Biblioteca de Catalunya, 2005.
- Gallofré i Virgili Maria Josepa, *L'edició catalana i la censura franquista (1939-1951)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1991.
- Gambier Yves, «La retraduction, retour et détour», *Meta*, n° 39, 3, septembre 1994, p. 413-417.
- Givanel i Mas Joan, *Catàleg de la col·lecció cervàntica formada per D. Isidro Bonshoms i Sicart i cedida per ell a la Biblioteca de Catalunya*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1916, 1919 i 1925.
- *Catálogo de la colección cervantina*, Barcelona, Biblioteca Central, 1943 i 1947.
- Givanel Mas Juan i Plaza Escudero Luis M., *Catálogo de la colección cervantina*, Barcelona, Biblioteca Central, 1959.
- Jianzhong Xu, «Retranslation: Necessary or Unnecessary», *Babel*, n° 49, 3, 2003, p. 193-202.
- La imatge del Quixot en el món*, Barcelona / Madrid, Lunewerg, 2004.
- Massot i Muntaner Josep, *Els mallorquins i la llengua autòctona*, Barcelona, Curial, 1972.
- Miquel y Planas Ramón, *Cervantisme català. Dos articles publicats en el periòdic "Joventut". Núms. 276 y 277 de 25 maig y 1er de juny 1905*, Barcelona, Fidel Giró, 1905.
- Montero Reguera José, *El Quijote durante cuatro siglos. Lecturas y lectores*, Valladolid, Universidad de Valladolid, 2005.
- Plaza Escudero Luis Maria, *Catálogo de la colección cervantina Sedó*, Barcelona, José Porter, 1953, 1954 i 1955.
- *Catálogo de la colección cervantina*, Barcelona, Biblioteca Central, 1964.
- Pons Antoni, *Mossèn Ildefons Rul·lan i el «Quixot». Esbós biogràfic*, Palma, Gràfiques Miramar, 1969.
- Riera Carme, *La recepció del Tercer Centenari d'El Quixot a la premsa de Barcelona (1905)*, Barcelona, Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, 2002.
- *El Quijote desde el nacionalismo catalán, en torno al Tercer Centenario*, Barcelona, Destino, 2005.

- «Pròleg», dins Cervantes, Miguel de, *El Quixot a Catalunya*, traducció d'Antoni Bullbena i Tusell, Barcelona, Proa, 2005, p. 7-13.
- Riera Carme (ed.), *El Quixot i Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 2005.
- Riquer Martín de, *Para leer a Cervantes*, Barcelona, El Acanalado, 2003.
- Rius Leopoldo, *Bibliografía crítica de las obras de Miguel de Cervantes Saavedra*, Madrid, Librería de M. Murillo, 1895 i 1989; Vilanova i la Geltrú, Oliva, 1904.
- Romaguera i Ramió Joaquim, «Traduccions entre llengües de l'Estat espanyol», *Revista de Catalunya*, n° 21, juliol-agost 1988, p. 135-142.
- Sánchez-Cutillas Carmelina, *Francisco Martínez y Martínez. Un humanista alteano (1866-1946)*, Alacant, Publicaciones de la Caja de Ahorros Provincial de la Excma. Diputación de Alicante, 1974.
- Sawa Miguel i Becerra Pablo, *Crónica del centenario del Don Quijote*, Madrid, Establecimiento Tipográfico de Antonio Marzo, 1906.
- Sbarbi José María, *Intraducibilidad del Quijote*, Madrid, Imprenta de A. Gomez Fuentenebro, 1876.
- Skibińska Elżbieta, «La retraduction, manifestation de la subjectivité du traducteur», *Doletiana*, n° 1, 2007.
- Suñé Benages Juan i Suñé Fonbuena Juan, *Bibliografía crítica de ediciones del Quijote impresas desde 1605 hasta 1617*, Barcelona, Perelló, 1917.
- *Bibliografía crítica de ediciones del Quijote impresas desde 1605 hasta 1617. Continuada hasta 1937 por el primero de los citados autores y ahora redactada por J.D.M. Ford y C.T. Keller*, Cambridge, Harvard University Press, 1939.